

12. Дзедзелівський Й. О. Лексика народної ветеринарії українських закарпатських говорів // Культура і побут українських Карпат. Матеріали республіканської наукової конференції: Тези доповідей і повідомлень. – Ужгород, 1973. – С. 230-239.
13. Добролюба Г. М. Тема здоров'я в польських народних порівняннях // Мовознавство. Доповіді та повідомлення на IV Міжнародному конгресі українців 26 -29 серпня 1999 р., Одеса. – К.: Пульсари. – 2002. – С. 138-141.
14. Крушевський Н. Заговори, как вид русской народной поэзии / Оттиск из Варшавского Университетского издания. – 1876. – №3. – С. 1-69.
15. Миголинець О. Ф. Про деякі народні назви хвороб в українських закарпатських говірках // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Філологія». – Ужгород, 2006. – Вип. 13. – С. 43-45.
16. Миголинець О. Ф. Семантична мотивація лексики народної медицини в українських закарпатських говірках // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Філологія». – Ужгород, 2007. – Вип. 16. – С. 109-111.
17. Миголинець О. Ф. Із лексики народної медицини українських закарпатських говірок // Діалектна мова: сучасний стан і динаміка в часі. До сторіччя проф. Ф. Т. Жилка. Тези доповідей міжнародної наукової конференції. – Київ: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2008. – С. 128-130.
18. Мойсієнко В. М. Номінація в польській народній медицині та лікувальній магії: Дис. ... канд. філол. наук. – Житомир. держ. пед. ін-т. – Житомир, 1994. – 407 с.
19. Мойсієнко В. М. Народна медицина поліщуку // Берегиня. – 1995/4-5, число 1-2. – С. 121-128.
20. Мойсієнко В. М. Міфологізація уявлення "хвороби – прояв злих духів" у польських віруваннях // 2. Матеріяли науково-краєзнавчої конференції "Палессе – скриваване культур і часу". – Пінск, 2000. – С. 64-67.
21. Прокопенко В. А. Назви хвороб, способів їх лікування та лікувальних установ у буковинських говорах // Матеріали XIX наукової конференції. Серія філологічних наук: тези доповідей, – Чернівці, 1963. – С. 6-7.
22. Про хвороби і як їм допомогти. – К., 1874. – 54 с.
23. Ріднева Л. Ю. Структурно-семантичний аналіз народних назв панарицію в українській та російській мовах / Система і структура східнослов'янських мов: Міжкафедральний збірник праць. – К.: УДПУ, 1997. – С. 32-37.
24. Ріднева Л. Ю. Народна медична лексика російської мови в структурно-семантичному і функціональному аспектах (назви хвороб та хворобливих станів): Дис. ... канд. філол. наук. – К., 1998. – 209 с.
25. Стрижаківська О. С. Лексика народної медицини Буковини // Діалектна лексика: лексикологічний, лексикографічний та лінгвогеографічний аспекти. Матеріали доповідей Міжнародної наукової конференції. Глухів: РВВ ГДПУ, 2005. – С. 114-119.
26. Стрижаківська О. С. Назви хвороб у буковинських говірках: фонетичні і словотвірні варіанти // Діалектологічні студії. 5: Фонетика, морфологія, словотвір. – Львів, 2005. – С. 273-278.
27. Ястремська Т. Ареальна характеристика лексики пастухування гуцульського говору // Діалектологічні студії. 6: Лінгвістичний атлас – від створення до інтерпретації / Відп. ред. П. Грищенко, Н. Хобзей. – Львів, 2005. – С. 181-191.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Олена Вікторіна – аспірант кафедри української мови КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми семантики діалектної і просторічної лексики, діалектні особливості говірок Кіровоградщини.

ТЕРМІНИ-НАЗВИ ГРАМАТИЧНОЇ КАТЕГОРІЇ ВІДМІНКА ТА ВІДМІНКОВИХ ФОРМ (ВІД АНТИЧНОГО ВЧЕННЯ ПРО ВІДМІНКИ ДО СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ВІДМІНКОВОЇ СИСТЕМИ)

Світлана ДИДИШИН (Львів, Україна)

У статті зосереджено увагу на питаннях виникнення та функціонування термінів на позначення назв відмінків у стародавніх греків та римлян; простежено конкуренцію синонімічних відповідників на шляху до унормування цих термінів в українській мові; простежено вплив античного вчення про відмінки на становлення української відмінкової системи.

The article is focused on questions of the origin and functioning of the terms for denotation of case names among the ancient Greeks and Romans; the competition of synonymic analogues is seen on the way to standardization of these terms in Ukrainian language; the influence of ancient case studies on formation of Ukrainian case system is traced.

Початок теорії відмінка закладено в граматиках стародавніх греків. Основоположником вчення про відмінки можна справедливо вважати давньогрецького філософа Аристотеля. Слово πτωσις у значенні граматичного терміна зустрічається вперше у нього.

Початкове поняття категорії відмінка було досить широким та невизначеним. Аристотель під цим терміном розглядав будь-яке відхилення від основної форми слова. У філософа πτωσις має набагато ширше значення, ніж латинський термін casus, російський термін падеж, український термін відмінок. «Відмінок імені чи дієслова – це визначення відношень на питання «кого», «кому», або – визначення однини чи множини як, наприклад, «люди» або «людина», або відношень виразності, наприклад, питання або наказ: «чи прийшов?», «іди!». Це дієслівні відмінки, які відповідають цим відношенням». [11: 20, 1457a].

З наведеного прикладу виходить, що слово πτωσις вживалося у значенні «відхилення», бо в розумінні греків ім'я у nominativus singularis і дієслово у першій особі однини були нормальними вихідними формами. Називний відмінок, як прямий займав домінуюче становище у відношенні до непрямих відмінків. Непрямі відмінки – це πτωσεις «відхилення» від норми, тобто від називного відмінка. Дієсловом філософ вважає лише дієслова теперішнього часу, а відмінками дієслова називаються дієслова, вжиті в питальній або наказовій формі чи дієслова в інших часових формах.

Дослідник грецької етимології Г. Фріск у словнику зазначає, що досить правдивою є теорія, за якою назва πτωσις взята із лексики гравців у кості. Астрагал – грецька кістка для гри була кубічної форми і давала чотири падіння (πτωσεις). Звідси πτωσις – це падіння кістки тою чи іншою стороною вгору [14 (3: 243)].

Відмінкова термінологія в часи Аристотеля не була ще оформлена і про це свідчить той факт, що філософ замість назв відмінків вживає відмінкові форми певного слова. Таким чином, відмінок імені у Аристотеля має вужче значення, ніж сучасний термін відмінок, бо не стосується називного відмінка, однак з іншого боку він охоплює категорію роду і числа.

Вагомий вклад зробили у відмінкову термінологію стоїки. Вони, на відміну від Аристотеля, звузили поняття терміна πτωσις і віднесли його тільки до відміни імені: іменника, прикметника, числівника, частково займенника [16: 151-198]. Вчені стоїчної школи встановили кількість відмінків та створили для них назви, які збереглися і в сучасних граматиках.

Стоїки розпочали полеміку про те, чи є номінатив граматично оформленим відмінком, але не змогли цього ґрунтовно довести, бо ще не знали вчення про корінь слова. Вони включили номінатив до загального ряду відмінків, однак зберегли протиставлення прямого відмінка непрямим, а, отже, як і властиво було для старогрецького світу вважали, що номінатив є основною формою, а решту відмінків формами, які відпали від нього. Стоїки розрізняли п'ять відмінків: ὀρθή, γενική, δοτική, αἰτιατική, κλητική. З цих п'яти відмінків номінатив і вокатив були названі прямими (ὀρθαί), а генетив, датив, акузатив – непрямими (πλάγια).

Відмінкову термінологію стоїків запозичили олександрійські граматики, а згодом вона лягла в основу граматичної системи Діонісія Фракійця. Діонісій називає також п'ять відмінків. Називний він називає прямим, родовий ще присвійним і батьківським. Дублетною назвою для давального відмінка є поручальний, а знахідного – причинний. Кличну форму учений також зараховує до системи відмінків. [13: 34-35].

Латинська відмінкова понятійно-термінологічна система розвивалась безпосередньо під впливом олександрійської теорії. У латинській граматиці грецький термін πτωσις був перекладений словом casus. Під цим терміном розумівся будь-який окремий випадок зміни закінчень в іменників, прикметників, займенників.

Прісціан називає відмінком зміну імені або інших відмінкових слів, яка найбільше трапляється в кінці слова [15 (II: 183, 20)]. Він, користуючись рядом термінів, що їх внесли його римські попередники, дав відмінкам нові обґрунтовані назви. Поруч з уже відомими у нього виступають дублетні назви на означення відмінків, наприклад, nominativus і rectus, genetivus і possessivus, paternus, generalis.

Вплив античної традиції настільки сильний, що граматика європейських мов аж до XIX століття базувалась на грецькій у її латинській інтерпретації. Ще й досі багато термінів у різних європейських граматиках постають як такі, що запозичені безпосередньо з грецької мови або ж перекладені з латинської.

Перші автори східнослов'янських граматик намагалися точно перекласти грецькі та латинські назви відмінків. Перекладаючи термін πτωσις, східнослов'янські граматики випустили одне зі значень цього слова з уваги – «випадок» і взяли за основне та єдине значення «падіння – паденіє».

Намагання повністю слідувати за оригіналом – грецькою граматиною, а також неповне знання закономірностей рідної мови, призвели до того, що в перших східнослов'янських

граматиках кількість відмінків і їх назви були тотожними з відмінками грецьких граматик, хоч у рамки грецької граматики і не вкладалася уся різноманітність співвідносних явищ рідної мови.

У граматиці Адельфотіс 1591 року вперше з'являється термін «падеж» [9: 124]. Замість раніше вживаного терміна «правий» у цій граматиці з'являється слово «именовний», який точно передає латинське *nominativus*.

М. Смотрицький вже подає деякі зміни у назвах відмінків. Автор слов'янської граматики налічує сім відмінків, назви яких перегукуються із назвами відмінків у сучасній російській мові. Наприклад, читаємо у нього: падеж именительный, родительный, дательный, винительный, звательный, творительный, сказательный [6: 54].

До другої половини XIX в українських граматах збереглися старослов'янські назви відмінків. Не було жодних спроб створити українські терміни для назв відмінків. Саме в той час постало питання про заміну традиційних термінів у морфології української мови. Однак це було непростим завданням, бо функції деяких відмінків настільки різноманітні, що підібрати один термін, який охопив би значенням усі функції цього відмінка, було дуже важко. Тоді виробити такі терміни не змогли, тому в українських граматах того часу (С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер) широко почали вживатися замість назв відмінків лише їх порядкові номери та питання до них. У 1893 році саме в граматиці С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера вперше з'являється термін відмінок (від кореня міняти, змінювати – мається на увазі зміна закінчень) [5: 85]. У мовознавчих працях цього періоду з'являються перші спроби створити назви для відмінків.

Термін-назва називного відмінка веде свій початок від стоїків. У них він називався ὀρθή, тобто прями́й. Діонісій Фракієць перший відмінок називає ὀρθή або ὀνομαστική [13: 31-32]. Діонісієвський термін, що походить від ὀνομαστικός (той, що називає) підтримали і римські учені. Варрон переклав цей термін на *casus nominandi* або *nominativus*, що, у свою чергу походить від дієслова *nominare* (називати) [14 (VIII: 42)]. Ця назва свідчить, що називний відмінок служить для називання будь-якого предмета. Прісціан називний відмінок також називає *nominativus* або *rectus*. Він наголошує, що прямим цей відмінок називається тому, що сам перший утворюється за природою або за домовленістю і від нього, одержуючи закінчення, утворюються непрямі відмінки – *obliqui casus* [15 (II: 185)].

Отже, римські граматисти основну функцію цього відмінка вбачали у називанні предметів, не вказуючи на зв'язок слів у реченні. У сучасній лінгвістиці продовжується антична традиція з наголошенням, що це відмінок граматичного суб'єкта. У процесі становлення назв відмінків старослов'янський термін именительный в українській мові змінений на називний, бо в українській мові ми предмет називаємо [8].

Родовий відмінок грецький учений Діонісій називав γενική, що походить від γένος (рід), κλητική виражає важливу функцію родового відмінка – функцію володіння, патрікі, за допомогою якого вказується батько [13: 31]. У римській граматиці термін *genetivus* з'являється доволі пізніше. У Варрона для позначення родового відмінка служить *patricus* або *patrius casus*. Термін *genetivus*, що сягає своїм походженням дієслова *gignere* (родити) був введений у римську граматику Палемоном [12: 134]. Прісціан пояснює грецьке слово γενική як відмінок, що позначає рід, походження. Крім терміна *genetivus* у Прісціана зустрічаємо дві дублетні назви цього відмінка, котрі показують широту функцій генетива та його багату семантику – присвійний (*possessivus*) і батьківський (*paternus*) [15 (II: 185, 15)].

Отже, традиційно родовий відмінок вказує на рід, приналежність, походження. Хоча в українській мові цим відмінком виражається не лише походження, та за відсутності кращого варіанту закріпився саме цей термін.

Семантичною калькою Діонісійового терміна δοτική πᾶσις, де прикметник δοτική походить від дієслова δίδωμι (давати) [13: 32] є латинська форма *casus dativus*. Значення цього терміна не викликало сумнівів – це відмінок, що вживається при дієсловах давання, дарування, повідомлення, доручення. Термін *dativus* вдало прижився у латинській граматиці без дублетних варіантів. Лише Прісціан подає варіант давального відмінка поручальний – *commendativus*, який не мав жодних шансів продовження.

Український термін на позначення давального відмінка, як і в античні часи найбільш вдало своєю назвою вказує на одну з найважливіших функцій. Крім нього пропонувалися ще терміни дайний та датний, однак вони не закріпилися. С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер під цим відмінком розуміли “особу або річ, котрій щось даємо або назначуємо, котрій іде щось у хосен або на шкоду” [5: 180].

Грецький термін αἰτιατικὴ πτῶσις утворений від прикметника αἰτίατος (причинний), пов’язаного з іменником αἴτια (причина). Однак у латинській граматиці цей термін трактували з погляду спільності з дієсловом αἰτιάομαι (звинувачувати), що знайшло відображення і в російському термініві «винительный падеж». Головною функцією знахідного відмінка давньогрецькі граматисти вважали вказівку на кінцеву мету або результат дії, сучасні ж граматисти розглядають знахідний відмінок (accusativus) як відмінок прямого доповнення (об’єкта), на який направлено дію і він у переносному значенні є причиною дії, предметом чи об’єктом дії, вираженої дієсловом.

Для знахідного відмінка українськими дослідниками-лінгвістами було створено найбільше варіантів назв. Це були і винильний, винильник як результат неправильного перекладу грецького терміна αἰτιατικὴ на латинську мову терміном accusativus, а згодом дослівно скалькований старослов’янськими лінгвістами. Є. Тимченко запропонував терміни пересемний, переносний, бо для знахідного відмінка властиво виражати дію, що переходить, переноситься на якесь інше поняття [7, 109]. Однак закріпився термін, запропонований А. Кримським з поясненням, що значення «знаходити предмет» характеризує одне з основних значень відмінка [2: 57]. Українська енциклопедія пояснює, що за допомогою знахідного відмінка висловлюється об’єкт, що зазнає прямої дії з боку агенса, яка позначається перехідним дієсловом [8].

Термін ablativus у римській мовознавчій літературі вперше засвідчений у Палемона [12: 195]. Назва терміна ablativus (ab-lat-iv-us) утворена від основи супіна дієслова auferre (відділяти). Крім значення віддалення, аблатив мав також значення знаряддя дії або місця дії. Таким чином, ця назва не повністю відображала виконуваний відмінком функції.

Оскільки аблатив – це результат доісторичної редуції латинської відмінкової системи, що призвела до злиття трьох відмінків, то звідси і були різні випадки вживання цього відмінка. У латинській мові в формі аблатива без прийменника співпали: власне відкладний, місцевий, орудний, а відповідний прийменник уточнював його зміст. Але основною функцією casus ablativi була функція відділення.

Значення орудного відмінка в українській мові охоплює досить багато відтінків. У граматиці С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера цей відмінок називається шостим, але автори докладно висвітлюють його функції: «начине (знаряд), яким щось робимо»; при вираженні цим відмінком функції ablativus locativus «місце, чи дорогу, чи простір взагалі уявляємо собі засобом для переведення руху»; «знаряддям або засобом для виконання якогось чину, для викликання якогось стану...» [5: 180]. Але завдяки найбільш яскравій функції знаряддя його назвали орудним. Цей термін на продовження античного відтінку ablativus instrumentalis означає засіб, інструмент дії, був запропонований А. Кримським і знайшов своє поширення в українській мові [2: 63].

Виокремлення місцевого відмінка «сказательный падеж» належить М. Смотрицькому і є великим досягненням для української граматичної науки, бо свідчить, що автор правильно відчував відмінності в мові та умів теоретично осмислити і сформулювати їх [6: 54]. Такими діями М. Смотрицький рухається набагато попереду багатьох західноєвропейських граматистів, котрі беззаперечно слідували латинській традиції. Місцевий відмінок (locativus) позначає місце або час дії та набув поширення в українських граматиках (С. Тимченка, А. Кримського) серед кількох запропонованих термінів: предложный, изъяснительный, местный.

Грецький термін κλητικὴ, латинський vocativus та український кличний відмінок походять від дієслів зі значенням «кликати». Така назва цілком правильно вказує основну функцію цього відмінка, яка тісно пов’язана з іменником та показує звертання до особи чи до предмета. Досить спірною виглядає проблема статусу кличного відмінка серед учених усіх

часів, бо, на відміну від інших відмінків, він не має граматичного зв'язку зі словами у реченні. Оскільки вокатив за формою схожий до номінатива, то римські граматисти вважали його прямим відмінком.

Терміни-назви латинських відмінків утворювались в результаті спеціалізації загальноживаних слів внаслідок семантичного калькування грецького джерела. Тоді шляхом систематизації та вдосконалення термінології було введено єдину словотворчу модель з суфіксом *-ivus* (грец. *-ικός*, укр. *-ний*), котра замінила терміни герундивного типу.

У процесі розвитку лінгвістичної думки терміни-назви відмінкової системи не зазнали з боку семантики значних змін, як, наприклад, сам термін «відмінок», котрий пройшов шлях від терміна, що позначає будь-які зміни слова, відмінні від вихідної форми, до терміна, що вказує на іменну словозмінну категорію, а далі і категорію відношення імені до інших слів у реченні.

Аналіз термінів на позначення відмінків української мови дає можливість стверджувати, що при їхньому творенні автори граматик різних часів дотримувалися різних принципів. Творці нових термінів намагалися слідувати правилу вживати назви з такими коренями, що існували у живій українській мові. А вже на початку ХХ століття виражається виразна тенденція граматистів до створення власної національної термінології.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Зизаній Лаврентій. Грамматика словенска. 1596, Вільно / Підготовка факсимільного видання та дослідження пам'ятки В. В. Німчука. К.: Наукова думка, 1980. – 93 с.
2. Кримський А. Украинская грамматика для учеников высшихъ классовъ гимназий и семи нарий Приднѣпров'я. Т. 1-2. Москва, 1907.
3. Милославський І. Г. Морфологические категории современного русского языка. – М.: Просвещение, 1981. – 254 с.
4. Москаленко Н. А. Нарис історії української граматичної термінології. К.: Рад. школа, 1959. – 224 с.
5. Смаль-Стоцький Степан і Гартнер Федір. Руска граматика. Друге видане. Львів, 1907. – 242 с.
6. Смотрицький Мелетій. Граматики славенскія правильное синтагма / Підготовка факсимільного видання та дослідження пам'ятки В. В. Німчука. К.: Наукова думка, 1980. – 512 с.
7. Тимченко С. Українська граматика. Ч. 1. К.: 1907. – 189 с.
8. Українська мова: Енциклопедія. – К.: Українська енциклопедія, 2000.
9. Adelphotes: Die erste gedruckte griechisch-kirchenslavische Grammatik, Lviv-Lemberg, 1591 / Das Faksimile erweiterte Aufl. – München: Sanger, 1988, 226 s.
10. Apollonii Dyscoli quae supersunt. Scripta minora / Recensuerunt apparatus criticum commentarium indices adiecerunt R. Schneider et G. Uhlig // In: Grammatici Graeci. – Vol. 1. Lipsiae, 1878. – 264 p.
11. Aristotel. De arte poetica. Lipsiae, 1802. VIII. – 284 p.
12. Barwick K. Remmius Palaemon und die römische Ars grammatica // Philologus. – Supplband XV. – 1922. – s. 1-272.
13. Dionysii Thracis Ars grammatica / Ed. G. Uhlig. – Lipsiae, 1883. – 224 p.
14. Frisk H. Griechische etymologische Wörterbuch. – Bd. 1 – 3. – Heidelberg, 1960.
15. Grammatici Latini / Ed. H. Keil. – V. 1-7. – Lipsiae, 1857-1880.
16. Pohlenz M. Die Begründung der abendländischen Sprachlehre durch die Stoa // Nachrichten von der Gesellschaft der Wissenschaft zu Göttingen. Philologisch-historische Klasse. Fachgruppe 1: Altertumswissenschaft. Bd. 3. - № 6. – 1939. – s. 151-198.
17. Varronis Marci Terentii De lingua Latina quae supersunt / Rec. G. Gotz et F. Schöll. – Lipsiae: B. G. Teubner, 1910. – 340 p.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Світлана Дидишин – аспірантка кафедри класичної філології Львівського національного університету ім. І. Франка.
Наукові інтереси: проблеми становлення та розвитку морфологічної термінології.

СИНОНІМІЧНІ ТЕРМІНИ В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ЛЕКСИКИ

(на матеріалі німецької мови)

Світлана ДРУЖБЯК (Львів, Україна)

У статті розглянуто термінологічну синонімію на прикладі економічної лексики німецької мови, проаналізовано внутрішньомовні та екстралінгвістичні причини виникнення синонімічних відношень в термінології, подано структурну і етимологічну класифікацію термінів-синонімів.

The article highlights terminological synonymy on the example of economic vocabulary of German. Intralingual and extralinguistic causes of synonymic relations in terminology, as well as structural and etymological classification of notions-synonyms, are introduced.

Хоча проблема синонімії в термінології не нова, її активно досліджували вітчизняні і зарубіжні автори [1, 7, 11, 12, 13] вона і далі залишається дискусійною. Це підтверджує існування різних поглядів на природу терміна і функціональні особливості цього мовного